

Formatief handelen, wat is het en wat kun je ermee?

Wil je leerlingen beter begeleiden in hun leerproces en hen meer eigenaarschap geven? Wil je een duidelijk beeld van waar leerlingen staan in hun leerproces, om je onderwijs beter te laten aansluiten bij de (individuele) behoeften van leerlingen?

Formatief handelen maakt dat mogelijk. Deze whitepaper is geschreven voor docenten die:

- willen weten wat formatief handelen precies betekent
- willen weten wat formatief handelen hen en hun leerlingen kan opleveren
- op zoek zijn naar handvatten om formatief handelen in hun eigen lessen vorm te geven

We hopen je met deze whitepaper te stimuleren en voldoende handvatten te bieden om in je dagelijkse lespraktijk (nog meer) aan de slag te gaan met formatief handelen.

Wat is formatief handelen?

Er bestaan vele definities die omschrijven wat formatief handelen precies betekent. De meeste definities lijken veel op elkaar en verschillen meestal alleen in waar meer of minder nadruk op wordt gelegd. De kern van alle definities is dat je leerlingen beter wilt begeleiden in hun leerproces, door eerst vast te stellen waartoe het leerproces moet leiden. Daarna stel je gedurende het onderwijsproces op basis van diverse activiteiten vast welke onderdelen de leerling al wel en niet beheerst. Tenslotte bepaal je wat de logische vervolgstap in het leerproces kan zijn. In dit whitepaper gaan we uit van de volgende definitie:

Formatief handelen omvat alle activiteiten van leraren en (mede)leerlingen om te bepalen in hoeverre de vooraf opgestelde leerdoelen zijn behaald en op basis daarvan tot logische vervolgstappen in het onderwijs- en/of leerproces te komen.

Formatief versus summatief

Bij de uitleg wat formatief handelen is, wordt het vaak tegenover summatief toetsen gezet. Er wordt dan onder andere gewezen op de volgende verschillen

Formatief handelen	Summatief toetsen
Ondersteunen van leren	Beoordelen van prestaties
Kijkt vooruit	Kijkt terug
Continu tijdens het leerproces	Aan het einde van het leerproces
Rijke informatie	Meestal een enkel cijfer

In de praktijk gaat het er echter niet om of een activiteit formatief is, maar hoe de informatie uit die activiteit gebruikt wordt. Zo kan informatie uit een summatieve toets ook ondersteunend zijn voor formatief handelen en leiden tot een effectieve vervolgstap in het onderwijs-en/of leerproces.

Wat kan formatief handelen opleveren?

Voor docenten

- Op basis van inzichten in wat leerlingen al wel/niet beheersen, kunnen docenten hun onderwijs hierop aanpassen en beter laten aansluiten bij de daadwerkelijke behoeften van de leerlingen.

- Wanneer docenten beter weten waar de hiaten zitten in de kennis en vaardigheden van leerlingen, kunnen ze hen beter begeleiden bij hun leerproces.

Voor leerlingen

- Leerlingen kunnen hun leerproces beter vormgeven en effectiever leren omdat zij inzicht hebben in welke onderdelen zij al wel en nog niet beheersen
- Leerlingen worden hierdoor meer eigenaar van hun eigen leerproces, waardoor hun motivatie om gericht te leren toeneemt.
- Leerlingen kunnen hun ondersteuningsvraag beter formuleren en delen met de docent of medeleerlingen.

In het algemeen

- De onderwijstijd in de klas kan nuttiger worden ingezet door docent en leerlingen.
- De focus in het leerproces kan worden gelegd op die onderdelen die een leerling nog niet beheerst.
- Een hogere leeropbrengst

Praktisch aan de slag met formatief handelen

Bij het proces van formatief handelen onderscheiden we drie fasen. Deze drie fasen zijn in het onderstaande figuur weergegeven

Fase 1: Waar werk ik naartoe?

In fase 1 wordt vastgesteld welke leerdoelen de komende les, week of periode moeten (of kunnen) worden behaald. Meestal zal de docent de leerdoelen bepalen, maar het is ook heel goed mogelijk om de leerlingen hierin een rol te geven, bijvoorbeeld door keuzes te geven in welke

leerdoelen de leerling wil behalen of door de leerling zelf leerdoelen te laten formuleren. Het is heel belangrijk dat de leerdoelen helder worden geformuleerd, want hoe helderder de leerdoelen worden geformuleerd hoe eenvoudiger later fase 2 en 3 kunnen worden doorlopen.

In de whitepaper 'Leerdoeldenken' voor docenten wordt uitgebreid aandacht besteed aan het formuleren van heldere leerdoelen. In het onderstaande beperken we ons tot een aantal belangrijke handvatten bij het formuleren van heldere leerdoelen:

» *Leerdoel beginnen met **Ik kan..***

Door het leerdoel te beginnen met 'Ik kan' (in plaats van met bijvoorbeeld 'Je kunt' of 'De leerling kan') bereik je dat de leerling meer eigenaarschap voelt over het leerdoel en daarmee een grotere verantwoordelijkheid om het leerdoel daadwerkelijk te bereiken.

» ***Inhoud***

Hierbij gaat het om het (vak)inhoudelijke onderwerp waar het leerdoel betrekking op heeft, bijvoorbeeld het oog bij biologie, het voltooid deelwoord bij Nederlands of de handstand bij LO. Dit onderwerp kan dus zowel betrekking hebben op kennis als op een vaardigheid.

» ***Werkwoord** dat een waarneembare actie omvat*

Dit is het meest essentiële onderdeel van het leerdoel binnen het proces van formatief handelen. Om het leerdoel te behalen moet de leerling dus een zichtbare actie uitvoeren, bijvoorbeeld een doorsnede tekenen van het oog, het voltooid deelwoord in een zin onderstrepen of een handstand maken tegen de muur. Doordat het een zichtbare actie is, kun je in fase 2 van het proces van formatief handelen eenvoudiger vaststellen of de leerling het doel heeft behaald. Dit kan zowel gebeuren door de leerling zelf, als door een medeleerling of de docent.

» *Meetbare **norm***

In veel gevallen wordt het leerdoel helderder als een norm wordt opgenomen, bijvoorbeeld 'Ik kan twee verschillen noemen tussen....' of 'Ik kan drie oorzaken omschrijven van....'.

Fase 2: Waar sta ik nu?

In fase 2 stel je vast in hoeverre een leerling de beschreven leerdoelen heeft behaald. Dit kun je doen aan het begin van het leerproces, om te weten over welke voorkennis de leerling al beschikt. Mogelijk zijn er leerlingen die het leerdoel al hebben behaald en toe zijn aan verdieping. Of er zijn leerlingen die de door jouw veronderstelde voorkennis missen en extra ondersteuning nodig hebben.

Tijdens het leerproces is het ook belangrijk om te weten waar een leerling staat. Heeft de leerling ook echt iets geleerd? Ofwel, heeft de leerling de kennis en vaardigheden opgedaan die worden beschreven in het leerdoel? Om vast te stellen of een leerling een bepaald leerdoel reeds heeft behaald of aan welke aspecten hiervan hij nog aandacht moet besteden, is een oneindig aantal instrumenten beschikbaar. Van een eenvoudige controlevraag door een docent in de klas tot complexe digitale systemen. Het is aan de docent om in elke situatie het juiste instrument te kiezen.

Fase 3: Hoe ga ik verder?

In fase 3 bepaal je wat de vervolgstap moet zijn. Dit kan zijn in het leerproces van de leerling (wat moet de leerling nog doen om het leerdoel te behalen of wat is de volgende stap in zijn leerproces als het doel behaald is), maar ook in het onderwijsproces van de docent (op welke wijze kan de docent zijn leerlingen het beste ondersteunen bij de vervolgstap in hun leerproces).

De vijf strategieën van formatief handelen

Bovenstaande drie fasen zijn door onder andere Dylan William uitgewerkt naar vijf strategieën door ze te koppelen aan de verschillende rollen in de klas, zoals weergegeven in onderstaande figuur 1 :

In deze figuur wordt duidelijk dat bij formatief handelen niet alleen de docent actief is, maar vooral ook alle leerlingen dat zijn. Actief verwerken van de leerstof leidt daarbij tot langduriger onthouden en een grotere mate van eigenaarschap en verantwoordelijkheid bij de leerling.

	Waar werk ik naartoe?	Waar sta ik nu?	Hoe ga ik verder?
Docent	1 Leerdoelen verhelderen en succes-criteria delen	2 Activiteiten die bewijs leveren voor leren	3 Feedback geven gericht op verder leren
Medeleerling		4 Leerlingen activeren als leerbron voor elkaar	
Leerling		5 Leerlingen activeren als eigenaar van hun leerproces	

Elke strategie is op zichzelf waardevol, maar door afwisselend in te zetten op meerdere strategieën en leerlingen te activeren, versterk je jouw formatieve praktijk het beste. Het geheel is dan meer dan de som der delen!

Strategie 1: Leerdoelen verhelderen en succescriteria delen

Het is niet altijd voldoende als we de vastgestelde leerdoelen delen met onze leerlingen. De essentie is namelijk, dat we onze leerlingen motiveren om aan het leerdoel te werken en dat ze zo snel mogelijk kwaliteitsbesef ontwikkelen. Dus dat ze begrijpen hoe een voldoende of een goed resultaat eruit ziet.

Vaak kun je voorbeelden gebruiken om ze inzicht te geven in het verschil tussen een goed en minder goed resultaat. Bij wiskunde kan het een voorbeeld zijn van een praktisch probleem dat je straks kan oplossen. Bij talen of zaakvakken kan het resultaat een voorbeeld zijn van een document of een video van een eindproduct. Je kunt dan samen met leerlingen een lijst van beoordelingscriteria samenstellen

Strategie 2: Activiteiten die bewijs leveren voor leren

Als docent vraag je je regelmatig af wat jouw leerlingen nou precies hebben opgestoken van de instructie. Je kunt hier achter komen door het gebruiken van snelle diagnostische vragen. Dit zijn vooraf ontworpen meerkeuzevragen, waarvan de afleiders (de foute antwoorden) gebaseerd zijn op de fouten die leerlingen in dit stadium het meest maken. Je stelt deze vragen bij voorkeur aan de hele klas, bijvoorbeeld met wisbordjes of Kahoot.

Een andere techniek is het gebruiken van “waarom vragen en doorvragen”.

Over de vraag “waarom is 13 een oneven getal?” moeten leerlingen langer nadenken dan over de vraag “is 13 een oneven getal?”. Bij ingewikkelde vragen kun je dan steeds verder doorvragen aan een willekeurig gekozen leerling. Dus niet aan die leerling die altijd een vinger opsteekt!

Strategie 3: Feedback geven gericht op verder leren

Er is veel geschreven over het geven van feedback. Zo moet effectieve feedback vooral gericht zijn op de taak of het proces en niet op de persoon. Bijvoorbeeld, “Je hebt de berekening goed opgeschreven!” en niet “Dat heb je goed gedaan!”.

Daarnaast moet effectieve feedback vooral aanzetten tot diep nadenken over de leerstof. Een hint of gerichte vraag is vaak al voldoende. De leerling kan dan zelfstandig tot het juiste resultaat komen, zonder de oplossing voorgeschoteld te krijgen. Denk dus vooral na over welke feedback van jou de leerlingen het best helpt om na te denken over de stof.

Het is ook belangrijk op welk moment je de feedback geeft. Er moet namelijk nog altijd tijd en ruimte zijn om verder te leren. Wat je daarom vooral niet moet doen is het combineren van inhoudelijke feedback met een cijfer! Want wat gebeurt er als je het nagekeken werk uitdeelt? Een leerling kijkt eerst naar het eigen cijfer en dan vooral naar de cijfers van medeleerlingen. De feedback waar je als docent zo lang aan gewerkt hebt, krijgt in dit geval weinig aandacht.

Strategie 4: Leerlingen activeren als leerbron voor elkaar

De twee belangrijkste manieren om leerlingen te motiveren als leerbron voor elkaar, zijn:

- Organiseren van samenwerkend leren
- Organiseren van feedback door medeleerlingen.

Bij het organiseren van samenwerkend leren zijn de volgende drie aspecten van belang:

1. Zorg voor een gemeenschappelijk doel, waarvoor ieder groepslid medeverantwoordelijk is. Het is noodzakelijk om leerlingen echt te laten samenwerken. Leren wordt zo een teamsport!
2. Benadruk dat iedere leerling individueel aanspreekbaar is op zijn/haar bijdrage aan het groepsresultaat.
3. Stel de groepen zo heterogeen mogelijk samen, dus niet alle toppers bij elkaar! In de praktijk blijkt dat zowel minder sterke als sterke leerlingen hier baat bij hebben. De sterke leerlingen door uitleg te geven en de minder sterke leerlingen door uitleg te krijgen van medeleerlingen die het leerproces net zelf hebben doorlopen.

Bij het organiseren van feedback door medeleerlingen is het vooral belangrijk dat je voorkomt dat leerlingen niet-specifieke woorden als: 'goed', 'leuk' of 'prima' gebruiken.

Een veel gebruikte manier om dit in te richten is 'Two stars and a wish': medeleerlingen geven twee aspecten aan die ze goed vinden, bijvoorbeeld een bepaalde passage in de tekst of op basis van een rubric, en één aspect waarvan ze vinden dat het verbeterd kan worden en dan vooral ook hoe het verbeterd zou kunnen worden.

Strategie 5: Leerlingen activeren als eigenaar van hun leerproces

Het lijkt misschien tegenstrijdig, maar het vereist juist grote betrokkenheid van de docent om leerlingen te activeren als eigenaar van hun leerproces. Volgens de zelfdeterminatietheorie van Deci en Ryan² zijn er namelijk drie factoren van belang bij het bevorderen van intrinsieke motivatie van leerlingen en daarmee van hun eigenaarschap van het leerproces.

1. **Autonomie** – de mate van vrijheid die de leerling heeft om het leerproces zelf in te richten. Het gaat dan niet om de leerinhoud, maar vooral om het proces. Met formatief handelen kun je de autonomie van leerlingen aanspreken door een leerling te laten kiezen voor een volgende oefening of de manier waarop de leerling laat zien dat hij/zij de stof beheerst.

2. **Gevoel van competentie** – het vertrouwen van de leerling in eigen kunnen. Naast de eerder beschreven heldere leerdoelen en verwachtingen, is het hier ook van belang om inzicht te hebben in de werkelijke voorkennis van alle leerlingen. Ga dus niet uit van de veronderstelde voorkennis! Verder moet er een duidelijk stappenplan zijn om vanuit dit startpunt het einddoel te bereiken. Op deze manier krijgen leerlingen door formatieve handelingen meer vertrouwen in hun eigen kunnen en weten ze hoe ze stapsgewijs zich verder kunnen ontwikkelen.

3. **Sociale verbondenheid** – zowel met klasgenoten als met de docent. Voor het versterken van de sociale verbondenheid tussen leerlingen en docent is het van belang om als docent actief te werken aan inzicht in de persoonlijke interesses van leerlingen en het stimuleren daarvan in relatie met de leerstof. Voor het versterken van de sociale verbondenheid van leerlingen met elkaar is er geen vast recept. De docent moet vooral inzicht verkrijgen in de persoonlijke situaties van leerlingen en hun onderlinge relaties en op basis daarvan pedagogisch tactisch handelen.

Dit sluit daarmee ook aan bij Strategie 4: Leerlingen activeren als leerbron voor elkaar.

Hoe kan VO-content jou ondersteunen bij formatief handelen?

VO-content kan scholen op diverse wijzen ondersteunen wanneer zij praktisch aan de slag willen met formatief handelen. In de eerste plaats is er een divers trainingsaanbod waarbij ervaren adviseurs van VO-content op school met (een deel van) het team aan de slag gaan. Zo is er voor scholen die zich nog oriënteren op formatief handelen een inspiratiesessie

met als doel om je een goed beeld te geven van wat formatief handelen omvat en hoe dit proces op de eigen school het beste vorm kan worden gegeven. Voor docenten die in de dagelijkse lespraktijk met formatief handelen aan de slag willen gaan is er de docententraining waarbij je praktische handvatten krijgt om de vijf strategieën van formatief handelen in te zetten. Er is tijd en ruimte om met elkaar aan de slag te gaan, ervaringen uit te wisselen en na te denken over vervolgstappen. Voor scholen die formatief handelen breed willen implementeren, kan VO-content ook in dit proces ondersteunen met een traject op maat. Dit kan variëren van één workshop tot een aantal sessies gedurende een schooljaar met daarnaast de mogelijkheid tot tussentijds contact met de adviseur.

Nieuwsgierig naar wat VO-content voor jou(w school) kan betekenen? Je vindt een uitgebreide omschrijving van het trainingsaanbod op onze website en hoe je de gewenste ondersteuning kunt aanvragen.

Naast begeleiding, heeft VO-content ook een aanbod aan digitale producten die de school kunnen helpen bij het (verder) invoeren van formatief handelen. Zo zijn er adaptieve oefenprogramma's waar leerlingen werken aan hun vaardigheden voor [rekenen](#) en [Engels](#). Er is een examentrainer waarmee leerlingen zich kunnen voorbereiden op de eindexamens door te oefenen met oude examens. Bij deze programma's krijgen leerlingen en docenten inzicht in de voortgang, die je als basis kunt gebruiken om de leerdoelen te evalueren en kunnen docenten gerichte feedback geven aan de leerlingen.

Een manier om structuur te geven aan het implementeren van formatief handelen is het bijhouden van een portfolio. Door het portfolio kunnen de leerdoelen worden verhelderd en krijgen leerlingen inzicht in de bijbehorende succescriteria. [Portfolio-site](#) is een online tool waarmee leerlingen op een eenvoudige en gestructureerde manier de ontwikkeling van hun competenties kunnen bijhouden en bewijsstukken kunnen

bewaren. Vervolgens kunnen leerlingen en docenten de bewijsstukken beoordelen aan de hand van rubrics. Dit kan houvast bieden bij een voortgangsgesprek tussen docent en leerling.

SterMonitor is een nieuwe digitale leeromgeving waarin de [Stercollecties](#) getoond worden met daarin ook de voortgang van de leerlingen. Docenten kunnen zien welke opdrachten ze hebben gemaakt, welke resultaten ze hebben behaald, aan welke leerdoelen ze hebben gewerkt én gerichte feedback geven. Leerlingen kunnen ook reflecteren op hun eigen voortgang bij de leerdoelen. Vanaf schooljaar 2022-2023 is SterMonitor beschikbaar voor vijf vakken voor leerjaar 1 t/m 4 van vmbo-kgt: aardrijkskunde, biologie, economie, Engels en mens & maatschappij.

Tot slot

Online zijn er ook bij andere organisaties veel hulpmiddelen te vinden die jouw eerste stappen naar een meer formatieve leercultuur in de klas of op school kunnen vergemakkelijken. Op Facebook is er bijvoorbeeld een actieve leergemeenschap van docenten '[Formatief handelen](#)' waar ervaringen en handige tools voor formatief handelen worden uitgewisseld.

Herman Rigter

Paul Westeneng

Anne-Wil Abrahamse

Wil je meer weten over de ondersteuning die we kunnen bieden bij onderwijzen en leren op maat? Neem contact op via info@vo-content.nl of via [dit formulier](#).

Over VO-content

Stichting VO-content werkt samen met scholen in het voortgezet onderwijs aan onderwijzen en leren op maat. VO-content doet dit door digitaal leermateriaal te creëren en te onderhouden en training en begeleiding op maat te geven aan scholen.

VO-content is een sociale onderneming die zonder winstoogmerk werkt aan het realiseren van haar maatschappelijke doel.

Handige links

Nationaal expertisecentrum leer- planontwikkeling (SLO): [Ondersteuning SLO bij formatief evalueren](#)

Platform Leren van Toetsen: [Toolkit Platform Leren van Toetsen](#)

Bekijk de documentaire van de BBC, waarin Dylan William vertelt over het effect van formatief evalueren: [The Classroom Experiment](#)

Lees het gratis e-book van Kneyber, Sluijsmans, Devid & Wilde López (2022): [Formatief handelen: Van instrument naar ontwerp](#)

Dylan Wiliam -Embedded formative assessment (2018)

Noten

1. Zie Leahy, S., Lyon, C., Thompson, M., & Wiliam, D. (2005). Classroom assessment minute by minute, day by day. *Educational Leadership*, 3, 18-24.
2. Ryan, R. M., & Niemiec, C. P. (2009). Self-determination theory in schools of education: Can an empirically supported framework also be critical and liberating?. *Theory and Research in Education*, 7(2), 263-272

